

Л. Д. Троцький

З ІСТОРІЇ ОДНІЄЇ БРИГАДИ

(том "Балкани та Балканська війна"), "День" NN 84 та 86, 25 та 29 грудня 1912 р.

Переклад українською: Переклад колективу архіву Лева Троцького
https://t.me/trotsky_arch_usl

Опубліковано українською секцією Marxists.org: У лютому 2024 р.

Кореспонденти бачили і багато, і мало; вони спостерігали все те, що передувє війні, вони бачили "продукти" війни: поранених, полонених, заграву пожеж; чули гомін гарматної пальби. Але їм не дали можливості здійснити похід разом з армією та подивитися на військові операції зсередини. Доводиться шляхом допитів, і до того ж із прискіпливістю, зі слів учасників відновлювати картину життя та смерті армії на полях битв.

I

"Наша бригада називалася летючою, тому що призначалася для підтримки постійного зв'язку між 1-ю та 3-ю арміями. За добу з гаком до оголошення війни ми стояли на сербському кордоні, між селами Свірці та Новакова Чука. У війну, зізнатися, не вірили. Зовсім не вірили ні солдати, ні ми, офіцери, що будуть битви, і що кожен з нас - ось так, як є - піде у вогонь... Чи вірно? Думали, що все зведеться до військової демонстрації: полякаємо Туреччину і змусимо до поступок. Виявилось – не так. Ще напередодні оголошення війни, годин близько 12-ої дня, вийшла звістка, що арнаути [арнаути — термін на означення турками-османами албанців, в не залежності від їх релігійної орієнтації - прим. пер.] напали на наші прикордонні пости, і нашому полку віддано було наказ негайно кинутися в атаку. На прикордонних постах у нас стояли ополченці, озброєні негідними

російськими берданками. Арнаутів було близько тисячі чоловік, під командою Ідріс-Сефера, одного з перваків Ісси Болетинаца.

У них були мартинки і сербські скорострілки, якими ми ж їх озброїли під час албанського повстання. І гроші вони тоді від нас одержали. Хотіли, щоб у разі війни вони йшли з нами разом. Вийшло навпаки. З нашими рушницями в руках арнаути першими напали на наші варти і легко заволоділи ними. Чому так? Далося взнаки, звичайно, релігійний зв'язок з Туреччиною, а головне, албанці зрозуміли, що йдеться про поділ Албанії між Сербією та Грецією, і що потрібно захищати свої поля, хати та стада. Обдурені надії – як? з наших рушниць, на наші гроші, та проти нас? - Вкрай запекли нашу армію. Звідси головним чином і пішли жорстокості. Але про жорстокість пізніше...

Отримавши наказ, ми всім полком кинулися до кордону. Бігли, що є міці, без жодного порядку, без дотримання будь-яких правил і приписів, на кшталт того, як люди на пожежу біжать. Я командував "водом" (взводом), це людей 70, - коли добіг, навколо мене виявилися суцільно чужі солдати з інших рот. Не всі прибігли: користуючись безладом, боягузи відстали. Албанці стояли між своїми вартами і нашими і стріляли. Кроків за двісті ми з криком "ура" стали наступати, відкривши безладну стрілянину. Албанці відступили до своїх ближніх варт. У цей час комітаджі (четники), що знаходилися на кордоні разом з ополченцями, за допомогою ручних бомб опанували першу турецьку варту. Арнаути відступили назад на Новакову Чуку, весь час відстрілюючись, і зайняли варту приблизно за 2.000 кроків відстані від нас. Тут наспіла наша батарея. Дали три постріли, дуже влучних, - дах далекої варти обвалився на наших очах. Арнаути покинули позицію та втекли. Нагнати їх нам не вдалося. Ми втратили 40 людей убитими та 80 пораненими, у тому числі 4 офіцерів. Арнаути більшу частину своїх убитих і поранених забрали з собою. Вони вважають це священним обов'язком.

Під Свірцями сталося моє бойове хрещення. Дуже важко згадати. Постріли, коли знаєш, що по живим людям стріляють, зовсім інакше звучать! Поганий звук! В'їдається в мозок. Наступного дня, коли жодної битви не було, я чув ці постріли безперестанку. Ідеш, сидиш – стріляє. Промерзле полотно намету тріщить від вітру, а мені виразно чується рушнична стрілянина, часта, зла. Біля варти, коли добіг, побачив першого вбитого ворога - лежить на спині, молодий, худий, безбородий, весь скорчившись, з витріщеними очима: куля увійшла в чоло і вийшла через потилицю. Після того я багато перебачив убитих і поранених, але ті всі розплилися в пам'яті, а цей, перший, з витріщеними очима і круглою дірочкою на лобі, назавжди залишився в свідомості... Ночував цієї ночі в турецькій варті, кілька разів доводилося перевіряти пости і щоразу ступав у темряві між албанськими трупами: їх десять чи п'ятнадцять валялося навколо будівлі. А всередині чату кішка і собака вили всю ніч, страшно вили, - цього жаху не можна розповісти словами... Я не витримав і наказав солдатам убити їх.

Албанці, кажуть, дуже хоробрі. Мабуть, і так, тільки ця хоробрість дуже особлива, непридатна для нинішніх війн. Вони кидаються в стрімку атаку, не віддаючи собі повного звіту в наслідках, руйнують все, що можуть розтрощити, нещадні в натиску і винищенні переможених. Але у разі невдачі легко губляться і, якщо відбиті, вже не збираються для нового наступу. Їхня втеча приймає такий же стрімкий і несвідомий характер, як і наступ.

Це не армія, а озброєні роди, племена. Літні люди з могутніми сивими бородами і поруч - хлопчики 17 - 18 років.

Полонені, відірвані від своїх, дуже жалюгідні. Неодноразово бувало, що приведений моїми солдатами арнаут падав на землю, принижено звивався і жалібно благав: "Аман, аман"... Я суворо забороняв вбивати їх, але скажу прямо: не допомагало. Накажеш відвести бранця до командира, солдат відведе його кроків на п'ятдесят, потім чуєш постріл. Справу зроблено. Звідки така жорстокість? Я спочатку думав, що солдати-селяни плекають думку переселитися на нові землі і завчасно прагнуть очистити їх від старих господарів. Нарочито заговорив із ними: ось, мовляв, тепер багато землі у вас буде. Ні, не хочуть переселятися сюди навіть ті, хто з цих місць нещодавно переселився до Сербії, - а в моєму полку, як прикордонному, таких було чимало. Місця тут дикі, господарство погане, обробка землі варварська, ні доріг, ні шкіл, ні лікарської допомоги.

Винищення полонених пояснюється частково помстою за ошукані надії: про це вже говорив; але головним чином розрахунком: одним ворогом менше - однією небезпекою менше. Перші дні ми просто обеззброювали албанців і відпускали: тут явна небезпека. Почали брати в полон. Але це означає охороняти, тобто. витратити сили та годувати, а солдатам самим їсти нема чого. Хоробрі, інтелігентні солдати ніколи не вбивали полонених. Зате боягузи вдосталь зганяли на обеззброєних пережитий у битві страх. Багато що залежало, ясна річ, від командирів. Наш бригадний Стоян Мілованович суворо забороняв розправу над полоненими. Але в інших частинах офіцери самі розстрілювали нещадно.

Не прийміть цього за національну похвальбу, тільки я повинен вам сказати, що сербська армія показала себе незрівнянно гуманнішою, - якщо тільки це слово тут доречне, - ніж болгарська та грецька. Ті проходили місцевістю вогненным смерчем. Один мій приятель, який нещодавно оперував зі своїм полком біля озера Доєране, над Салоніками, розповідав, що всі ті місця, де ступила нога болгарської армії, перетворені на пустелю. Ні людини, ні житла людського, - все знищено, спалено, стерто з лиця землі. Також діяли і греки. Містечко Серевича, наприклад, зовсім знищене ними, як не бувало. Щоправда, греки кажуть: турки спалили. Тільки в Серевичі, поряд з житловими будинками, знищені й мечеті, святині турецькі, а це вже вірна ознака... На околицях Бітоля (Монастиря), де діяли наші війська, майже всі села збереглися, крім суто турецьких. Та що казати, війна є війна, і з нашого боку теж було зроблено досить...

Відповідальність за жорстокості падає, однак, лише меншою частиною на регулярні війська. За загальним правилом, вони знищували лише будинки кочаків, арнаутських бандитів. Потім проходили війська резерву і вносили свій внесок. А далі йшли ополченці та комітаджі - ці вже доробляли роботу. Комітаджі - найгірше, що можна собі уявити. Були серед них інтелігентні, ідейні люди, національні ентузіасти, але це одиниці. А решта - просто громили, грабіжники, які примикали до армії заради пограбування. Вони іноді виявлялися корисними, бо життям не дорожать - ні чужого, ні свого. Біля села Нагоричани, під Кумановим, їх загинуло щонайменше двісті душ, хоробро билися. Але в проміжку між двома битвами це просто запеклі розбійники. Комітаджі були організовані ще до війни, дуже по-різному в різних місцях: були чети в 20, 50 і навіть у 100 осіб, під командою своїх воевод. На час війни вони були зараховані до відомих військових частин, для форпостної та

рекогносцирувальної служби, і для командування ними було призначено кілька регулярних офіцерів. Поки чети перебували при військовій частині, справа ще йшла туди-сюди. Але коли операція завершувалася, армія рухалася далі, а чета залишалася для роззброєння населення, без нагляду - тут і починалися жахи.

Недалеко від Прилепа вони так безчинствували та звірили, до того ж не лише над турками, а й над сербами, що довелося направити проти них регулярні війська і знищити цілу чету, перш ніж вони вгамувалися.

І насильства над жінками якщо взагалі були, - я цього не знаю, але цілком припускаю, - то здійснювалися четниками, а ніяк не солдатами. Цього ми абсолютно не припускали. Контроль був суворий. Коли залишаємось у селі на ночівлю, патруль на чолі з офіцером заздальгідь переводить усіх турецьких жінок в одну частину села. Солдати йдуть до будинків, де залишаються одні чоловіки. А якщо в гаремі і залишаються баби, то доступ туди солдатам перегороджується унтером під страхом найтяжчої кари. Солдати не раз нарікали: "Якби турки проходили нашою землею, у них був би інший порядок". У Бітолі одного солдата суворо покарали, що жартома підняв чадру в турчанки. Не можна інакше. Якщо давати з цього приводу подачку, розгубили б військо: розшукуй потім солдатів уранці!

Намагалися ми не допускати й крадіжки. З господарями будинку солдати могли зноситися не інакше як через унтер-офіцера, причому дозволялося вимагати тільки їжу. Але це не завжди дотримувалося, насамперед, самими офіцерами. Під приводом матеріальних "спогадів" про похід, вони часто-густо забирали у багатих албанців і турків дорогу зброю, килими, шовк, срібло і золото. Інші таким шляхом непогано поповнили свій господарський інвентар. Солдати, де могли, забирали лише монети, бо речі їм довелося б нести на собі...

Я вже сказав вам, що на війну ми не чекали. Але війна прийшла, з усіма її труднощами, небезпеками та жахами. Як зустріли солдати війну? Не однаково. Міські і взагалі інтелігентні елементи були дуже натхненні. Ці хоробро билися, впливали на інших і взагалі грали у всій кампанії велику роль. А селяни були сумні, дуже сумували за своїми купами (будинками), землею, сім'єю. Надихалися вони тільки тоді, коли приходили до якогось сербського села. Подивляться на злидні тамтешнього населення і кажуть: "Так, ця війна - праведна справа". І справді, села там такі погані, що гірше вже не можна. Будинки - маленькі, землянки, зрідка тільки з сирої цегли, - здається, ніби люди на бівуаку живуть, не назавжди, неміцно. Чоловік там - *gubrin*, орендар на землі у турецького аги чи паші. Існування незабезпечене, господарство погане. Ні лісу, ні городу, ні дороги. Наші селяни, особливо з Морави, де ведеться раціональне господарство, на вивіз, подивляться на це досвідченими очима і кажуть: "Ні, так жити не можна".

А тим часом, вся ця область, від старого сербського кордону до Скопле (Ускюба), - найбагатша за своєю родючістю. До центру Македонії, навколо Тетова і Кичева природа незрівнянно бідніша, а тим часом, населення не на приклад заможніше. Там зустрічаються дуже багаті села, будинки на два і навіть три поверхи. Пояснюється це тим, що з малородючих місць селяни вирушають на відхожі промисли - в Америку, там збирають гроші і тоді відбудовуються у себе вдома.

За початковим планом, ми зі Свірець мали піти на південь до Гілану, центру цієї частини Албанії. Але там, виявилось, нічого робити, албанці бігли, і з цього боку не можна було чекати опору. Нашу бригаду відправили до Пріштїни, спершу вздовж сербського кордону, через Лисицю, а потім углиб горами Прапашиці. Сутичок не було, якщо не брати до уваги безперервного бою з природою. Наш генеральний штаб не мав, мабуть, жодного уявлення навіть про ці прикордонні місця. Незважаючи на гористу місцевість і майже повну відсутність доріг, нам було дано не гірські гармати, а важкі, гаубиці. Коли ми ще на форпостах стояли, йшли дощі, дні два чи три. Земля розмокла на чверть метра. Дорога така, що часом і пішоходу нелегко пройти, а тут гаубиці. Ми в кожную гаубицю запрягали п'ять пар коней цугом, а у важких місцях припрягали солдатів, прив'язували до лафетів мотузки і ставили по півроти на гаубицю. А у солдата на спині шинель та мішок у 25 кілограмів вагою.

У Пріштїну ми не входили, її було взято вже напередодні 3-ю армією, а ночували в Грачаниці. Це історичне місце зі знаменитим монастирем імені короля Мілутїна. Коли солдати вийшли на Косове поле, дуже надихнулися. Я навіть здивувався. Косово, Грачаница - ці імена переходили з покоління до покоління, повторювалися незліченно у народних піснях. Солдати почали всі питати, чи скоро прийдемо до Бакарно Гувна, – це під Прилепом. Виявляється, там був колись крайній кордон старого сербського королівства; я, зізнатися, і не знав цього. А солдати твердо вирішили, що як дійдемо до Гувна, тут і нашої роботі кінець. Мені неодноразово доводилося засоромлюватися перед солдатами своєї малої обізнаності щодо національної історії. Як освічені люди, ми не прислухаємося до народних пісень, а історію свою теж не дуже старанно читаємо.

З Грачаниці ми попрямували до Скопле – через Гілан та Карадаг. Тут усі гори – у півтори тисячі метрів. Завдання наше було пов'язувати дві армії, 1-шу та 3-ту, і придушувати опір албанців у таких місцях. Але спротиву ніякого не було. Села дорогою були то суто албанські, то змішані, то суто сербські. Але всі албанці на Косовому говорять по-сербськи, серби - по-албанськи, а є села, де встановилася якась середня сербо-албанська мова. Албанські села набагато кращі, багатші за сербські, багато худоби. В інших по 50, по 80 коней, тисячі овець. В одного турецького чівчїя знайшли ми 10 тисяч овець, півмільйона кілограмів пшениці в коморах. Їхні будинки красивіші, на два поверхи, в інших, у Бадрівцях, наприклад, під Скопле, нові сільськогосподарські знаряддя. Серби не наважуються тримати багато худоби, аби відібрали качаки (албанські бандити). Будинків гарних серби теж не будують, навіть багаті, у тих селах, де є албанці. Якщо у серба два поверхи, тоді він вдома не фарбує, щоб не виявився його будинок кращим за албанські. Пізніше, вже після взяття Бітоля, мені довелося в Ресні провести ніч в одного грецького лікаря. Прекрасний будинок з повним комфортом, але зовні не штукатурений. Чому? - Запитую. Не наважується: інакше його будинок буде одним із найкращих у місті, з якого, до речі, родом Ніазібей, герой турецької революції.

Від Пріштїни до Скопле дорога була... втім, не було ніякої дороги, принаймні від Насїано. Місцями гірський прохід тісний для двох людей. Дві важкі батареї ми залишили у Гілані, звідти з нами були лише гірські гармати. Вони розбираються на частини та навантажуються на коней, по чотири коні під гармату. Аmunition окремо везли, у ящиках. Тяжко було. А головне – голод жахливий. Хліба зовсім не було. Починаючи з кордону і до Скопле, з 7 жовтня до 15-го, протягом восьми днів ми майже не бачили хліба. У Гілані лише видобули

сотню хлібів – на 8 тисяч солдатів! М'ясо було, - різали дорогою бугаїв, овець, - але не було солі. Ні солі, ні хліба! І те, й інше йшло з провіантською колоною, але де знаходилася ця колона, ніхто не знав. Вся увага штабу була зосереджена на бойових, а не на харчових запасах. Передбачалося, що солдат уже якось сам прогочується. Коли прийшли в Скопле і солдати, поївши хліба, повеселішали, вони стали жартувати: "По вісім хлібів не з'їли, а зруйнували все султанське царство". Але дорогою було не до жартів. Їли сиру кукурудзу, пшеницю, скаржилися на животи, зовсім обмерзли, стали падати духом. Лише зустрічі у сербських селах підбадьорювали солдатів. Одна така зустріч мені дуже запам'яталася. У Драгівці, ще до Гілана, зустріли нас піснею сербки. Стара заспівала: "Щасливі ми, що сербське військо звільнило нас"; баби вторили. Від слів цієї пісні солдати самі вирости на власні очі, та й жіночі голоси почули. Підбадьорилися і, хоч ішли вісім годин до Драгівця, пройшли після того ще вісім годин без відпочинку і без скарг... Вже під Скопле, у селі Кучовище, застали ми храмове свято. Стали селяни пригощати солдатів вином. А ті настільки охляли, що від двох-трьох ковтків п'яніли до напівсмерті і розбрідалися в різні боки. На другий ранок насилу зібрали їх, а багато хто так на наступну лише добу доплився до Скопле, все ще в п'яному чаді».

II

"Під Скопле наша бригада простояла на форпостах, то в самому місті, то на околицях. Починався сніг. Наші війська вже взяли в цей час Прилеп і зосередилися під Битолем. Починалися бітольські бої. Один полк нашої бригади залишили в Скопле, а мій полк рушив в дорогу - через Тетво, Гостовар, Кичева, Гопеги на приєднання до моравської резервної дивізії, яка мала завдання відрізати турецькому гарнізону відступ із Бітоля на Ресну і недопустити до Бітолю ресненських підкріплень.

Тут дороги – незрівнянно краще. Навколо Бітоля прекрасна земля, майже рисові плантації. Тепер усе це було вкрите пухким снігом. Дуже важко було проходити м'якими рисовими полями, нога грузне глибоко. Дорога з Кичева на Бітоль дуже гарна, - шосе. Ми дивувалися після бездоріжжя Старої Сербії. Така сама чудова дорога веде з Тетва на Велес.

Але місцевість перетворена на пустелю. Починаючи від Кичева, всі села спалені турками, одні церкви стирчать серед попелищ. Церков турки, за загальним правилом, не чіпають, - церков, священників та жінок. Два чиновники нашого колишнього консульства в Скопле передавали мені таку цікаву подробицю: коли наш уряд озброював комітаджів у Старій Сербії, револьвери та патрони, що йшли через консульство, передавалися священикам та жінкам – і майже завжди доходили за призначенням. Турки не обшукують жінок і духовних осіб, не албанські качаки, зрозуміло, і потурченці, тобто османізовані серби - ці найгірше, - а справжні османи - турки: у яких є безсумнівні риси лицарської шляхетності.

Знову пішов голод. Ви уявити собі не можете, що означає вести голодних солдатів, людей, які два-три дні нічого не їли. Сам голодний і слабкий і безперервно відчуваєш свою безпорадність і болісний сором перед солдатами. Сірі селяни нарікали і виходили з покори, а інтелігентні гордо приховували голод і слабкість. Іноді солдат, який не настільки охлядив (вчора тільки їв) вирушає до турецького села просити хліба. "Соромно, - докоряє

Йому якийсь стоїк, напівмертвий від голоду, - що скажуть турки про сербську армію. Голодний зброд, без хліба і без гордості!"

Багато було випадків дурного педанства влади, дурного та шкідливого. Ось невеликий приклад. Чорба кипить у казанах, все готове для обіду, солдати очікують. Раптом наказ: уперед! Добре можна б почекати ще десять хвилин, - цілі години і дні втрачали без толку. Але ні, молодецтво вимагає повної зневаги до їжі, тобто. до солдата. Котли перекидаються, чорба виливається у сніг, голодна рота знімається з місця.

Моравська дивізія, до якої приєднався наш полк, зайняла позиції вздовж шосе, яке веде з Бітоля на Ресну. З північної та східної сторін Бітоль був обкладений нашою армією. На південний захід туркам відрізували відступ гори Періспера. Залишалися лише два шляхи: на захід, по ресненському шосе, де стояла наша дивізія, і на південь, на Флоріну; але звідти мала наступати грецька армія. Мій батальйон зміцнився біля села Дьяват, на пагорбі, безпосередньо на шосе.

Бітоль було взято 5 листопада. Після падіння міста частина турецьких військ, скільки саме, не знаю, відступила на Флоріну, а Джавід-паша і Фетті-паша, на чолі 20 тисяч солдатів, з 6 - 8 гарматами, рушили на Ресну, тобто. на нас.

Погода ці дні стояла жахлива. Сніг з дощем, холодний пронизливий вітер із Преспенського озера та гір Періспера, а до всього цього густий, як дим, липкий туман. Нічого не видно, ні вдень, ні вночі. Наші загони сходилися іноді з ворожими на 10 – 15 кроків, але обидві сторони відступали, лякаючись невідомості. До багнетів справа майже ніколи не доходила, хіба що окремі групи стикалися зовсім груди з грудьми.

На другий день турки зробили спробу взяти д'яватські позиції штурмом. Але наші солдати кинули кілька ручних бомб і одразу відбили наступ. Дія цих бомб дуже жорстока: вони начинені рубаним дротом і під час вибуху розносять м'ясо людське на клаптики, залишаючи на місці тільки зіпсовані скелети.

Чотири дні та п'ять ночей провели ми так – у тумані невідомості. Карт для цієї місцевості ми не мали ніяких. У двох-трьох старших офіцерів були свої карти австрійського генерального штабу. Вже після взяття Бітоля штаб нашої дивізії надрукував на гектографі карту цих місць, тільки нічого майже не можна було розібрати на ній - всі лінії та назви розпливалися. Взагалі для македонських операцій наш генеральний штаб був абсолютно непідготовлений і нічого не вніс до них, окрім плутанини та безглуздя. Три роки у нас готувалися до генерального бою на Овчому полі, ніхто й не думав, що підемо далі Велеса, а коли вирішальні дії впали на інші місця – Куманово, Бітоль, усі припущення та плани виявилися сплутаними. Крім деморалізації турецьких військ, ми багато зобов'язані нашими перемогами випадку та – туману. 4-му та 6-му полкам вдалося або, вірніше, пощастило проникнути під Бітолем у саме серце ворожої армії, розбити її на дві частини, одну відкинути на південь, на Флоріну, а іншу – на Ресну. Це й вирішило справу.

Завдяки повній необізнаності та нерозпорядності генерального штабу, ми опинилися на д'яватських позиціях у скрутному становищі. Була повна можливість захопити Джавіда та Фетті-пашу з усією їхньою армією. Але порівняно із завданням нас було до смішного мало: лише одна дивізія резерву. А на довершення у нас не було польової артилерії. До Гілана ми

тягли з величезними труднощами гаубиці, які зовсім не були нам потрібні. А на д'яватській позиції з'явилися з легкими гірськими гарматами, які виявилися марними. Турки скоро переконалися, що нам нема чим відповідати, і відкрили по наших позиціях страшний вогонь із польових знарядь. Вони могли б легко відкинути нас, якби їхня артилерія була дійсна, але, на щастя наше, турецькі гранати майже ніколи не розривалися. На мою роту довелося дев'ять гранат, і жодна не завдала нам шкоди. Наші спеціалісти казали мені, що не турецькі снаряди, а турецькі артилеристи погані: не знають розрахунку і кидають дорогі снаряди даремно. Шрапнель турецька розривалася на такій висоті - метрів в 200, що виявлялася майже нешкідливою: кулі падали майже тільки силою власної тяжкості і завдавали нікчемних поранень. У моєму батальйоні вбито було 50 - 70 солдатів, багато поранено, все рушничними кулями, жодного вбитого артилерією, тільки двоє поранених: один тяжко, другий легко.

Налетить вітер із Періспера, розжене туман, відкриються позиції, - починається стрілянина. Потім знову туман зімкнеться над долинами та над пагорбами, - артилерія замовкає. Зрідка тільки пролунає постріл - без мети, в туман, для страху, а частково і для підбадьорення своїх.

Внаслідок нашої нечисленності ми весь час стояли перед небезпекою потрапити в кільце турецьких військ. Тому щоночі змушені були зніматися з позицій і відступати до концентраційних вузлів, а вранці знову повертатися.

Чотири дні та п'ять ночей ми не запалювали вогню, майже не їли та майже не спали. Від вітру, вогкості, голоду та безсоння солдати впали в стан повної байдужості. На найважливіших сторожових постах, де вони щохвилини можуть бути застигнуті та вбиті, - засинали. Доводилося безперервно обходити їх і будити. Інші залишали пости і спускалися до сусідніх сіл за хлібом. За законами воєнного часу, за це належить смерть, та й сам він не знає, чи не зустрине в селі ворога. І все-таки йде. Офіцер зловить його, дасть дві-три затріщини, тим річ і закінчується. Щоправда, ще пороли ми час від часу солдатів. Гидота, сам знаю, та й військовий статут забороняє, але не було іншого виходу. Від постового залежить життя сотень чи тисяч, а він засинає чи вирушає до села за краєм хліба. Засуджували таких до 10 - 12 ударів. Один тримає за руки, другий за ноги, третій б'є дротом. Іноді для більшого сорому полегшували одяг. Били не жорстоко, але вишиковували навколо місця розправи солдатів - для морального навіювання. У мирний час цього ніколи не буває, але війна є війна, і тут неможливо обходитися без таких... імпровізацій.

Найважче було наше становище, нижчих офіцерів, «водників». Ми не можемо не зважати на голод і втому солдатів, як не можемо не зважати на туман або місцевість. Але ж ми відповідаємо і перед вищими офіцерами за відступи від порядку. А нагорі безжальні. Вони в постійному контакті з масами не перебувають, не бачать і не відчують того, що ми - вони вимагають. Коли в поході солдат, що вибився з сил, сідає при дорозі, важко буває йому дати ляпас. Але даєш. А він у відповідь: "Битися ви вмієте, пане офіцер, а хліба доставити не можете". І справді, де мені взяти хліба? Дуже погано стає після цієї затріщини на душі...

Відкинути нас турки виявилися не в змозі, внаслідок повної неспроможності їхньої артилерії. Тоді вони вирішили прорватися – під прикриттям нічної темряви та туману. Вони виконали цю операцію цілком благополучно. Почекавши, коли наші аванпости відступлять на ніч на головні позиції, вони суцільною колоною попрямували через Д'яватський прохід: попереду артилерія, за нею кавалерія, а потім піхота. Коли ми вранці повернулися на свої місця, то застали вже один хвіст турецької піхоти і встигли відрізати лише обоз. Турки не захищалися, на постріли не відповідали, а рвалися якнайшвидше через прохід. Наші теж не виявили жодної енергії у переслідуванні: боялися чисельної переваги ворога. Спочатку навіть скомандували відступити. Моя рота залишилася і продовжувала стріляти навздогін. Коли стало ясно, що турки не повернуться, до нас приєдналися й інші частини. Але наша місія не вдалася: турки прорвалися.

Фетті-паша, якого потім знайшли мертвим у ресненській мечеті, був, за розповідями полонених турків, тяжко поранений у Д'яватському проході. Наказавши йти вперед, він сам залишався на місці, поки не пройшов повз нього останній солдат. Таким чином паша опинився в самому хвості і був поранений в голову однією з наших куль. Це був хороший чоловік, розумний і шляхетний, - він у свій час був у нас у Белграді турецьким посланцем, і всі його поважали. Потім офіцери наші хвалилися: "Я цілився в турецького офіцера із золотими еполетами, - мабуть, це і був Фетті-паша"... І інший стріляв у пашу, що сидів на коні. І третій, і четвертий... Не менше, мабуть, як десять чоловік стріляли заднім числом в одну й ту саму мету: у голову Фетті-паші.

Наша дивізія вирушила навздогін за турками до Ресні, яка була взята без бою. Тільки тепер нам доставили до Ресни польову артилерію... на волах. Турки відступали на південь, на західному березі Преспенського озера. Тепер ми були сміливішими у переслідуванні, бо в нас були важкі гармати. Іноді турки зупинялися і розвивали шалений артилерійський вогонь. Здавалося, ось-ось перейдуть у наступ. Але раптом припинять стрілянину, знімуться і відступають далі... Турецькі гранати майже суцільно падали в озеро, вибухали у воді і піднімали вгору чудові фонтани. Ці артилерійські фонтани залишилися моїм останнім бойовим спогадом. Застуда, яку я довго перемагав, одразу оволоділа мною, і в маренні я був доставлений до бітольського шпиталю...